

У Великому князівстві Литовському високого рівня досягла правова думка. Було немало державних діячів, писарів, священників, просто людей, освічених у галузі права, таких, що мали свої бібліотеки і що закінчили Краківський, Празький й інші університети Європи.

Високого рівня і правової культури досягла офіційна мова ВКЛ, яку ми зараз називаємо старою українською мовою. У офіційних паперах ВКЛ вона почала застосовуватися вже наприкінці XIII — на початку XIV століття.

Все це і обумовило високий рівень кодифікації права у Великому князівстві Литовському, створення однієї з найяскравіших пам'яток писаного права Європи — Статуту 1529 року.

Література

1. Ясинский М. Уставные земские грамоты / М. Ясинский. — К., 1888.
2. Документы Московского архива Министерства юстиции. — М., 1897. — Т. 1.
3. Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. — М., 1976.
4. Пичета В. И. Литовский статут 1529 г. и его источники // Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. К. И. Яблонского. — Минск, 1960.
5. Лазутка С. Первый Литовский Статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках / С. Лазутка, И. Валикопите, Э. Гудавичос и др. — Вильнюс, 1991.
6. Лазутка С. А. I Литовский Статут — феодальный кодекс Великого княжества Литовского / С. А. Лазутка. — Вильнюс, 1973.

УДК 340.15(474.5):343.24.001.71

М. І. Косяченко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ ПОКАРАНЬ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

У писаному праві Великого князівства Литовського XVI ст. інститут покарання зазнає подальших змін. Як і будь-який інший соціальний продукт, покарання має відповідати суб'єктивним і об'єктивним потребам суспільства, які змінилися протягом досліджуваної доби. Об'єктивні причини полягали, насамперед, у змінах, що відбулися в соціальній структурі литовсько-руського суспільства. У XV ст. існувала нечисленна верства безправних невольників, але представники вільних верств не були рівноправними, а розпадалися на низку розрядів, що стояли на найрізноманітніших сходинках соціальної драбини, від селянина, що жив на чужій землі, до князя, причому відносини між суміжними розрядами були тотожними і мали феодальний характер. У XVI ст. шляхта стала юридично рівною між собою, єдиною повноправною верствою, а всі інші стани — більш або менш залежною більшістю [1, 3].

У класовій державі пануючий клас схильний ототожнювати свої інтереси з інтересами всього суспільства і тому вважає їх такими, що потребують особливого захисту.

Аналізуючи історію еволюції покарання, П. Люблінський створює таку концепцію розвитку цього інституту: «Ще на стадії панування приватноправового погляду на злочин останній викликає сплеск суспільних емоцій: страх, відразу, обурення і гнів, презирство. Такі наслідки огортають злочин ніби непроникною оболонкою, не дозволяючи йому поширитися далі. Вказана реакція є засобом самозбереження суспільства від небезпечних для нього наслідків. Коли держава перебирає на себе каральну функцію і створює інститут державного покарання, вона мусить дбати про збереження такої соціальної протидії. Тому покарання набуває таких рис і властивостей, які сприяють підтримці у суспільстві відповідних емоцій. Покарання стає жорстоким, щоб викликати страх; приниження особистості і зганьблення злочинця застосовуються для того, щоб викликати презирство і відразу; представлення злочинця як негідника і ворога має на меті породити в суспільстві гнів та обурення. Руйнуюча, злісна реакція на адресу злочинця викликає відповідні почуття в суспільстві вже як позитивний соціальний акт» [2, 16–17].

Мета покарання — загальна превенція. Такої думки дотримувалися і приватні особи, добре освічені, такі, що мали державний розум і могли збагнути необхідність охорони суспільної безпеки. 14 березня 1575 р. Костянтин Костянтинівич Острозький писав Яну Ходкевичу про пограбування у Мінську Печерського архімандрита Сильвестра. У листі пропонувалося: «...справедливість укривжоному архімандриту слушную и неотволочную вделати, речи вси церковные, так и деспект ему учиненный нагородити розказати а таковимъ злым а своевольным людем а святокрадцам до предсвятяття и злого умыслу их дороги загородити...» [3, 17].

Еволюція покарань у Великому князівстві Литовському залежала, перш за все, від розвитку писаного права. Але, як і раніше, значні корективи в цей процес вносило звичаєве право.

Звичаєве право допускало укладання угоди між винним та потерпілим. Так, панський селянин, ввійманий на місці злочину, був доставлений до суду, як того вимагало писане право. Однак суддя не виніс смертного вироку, оскільки винного «отпросили» у потерпілого «люди зацные», тобто поважні, серед яких, очевидно, був хазяїн злодія. Злочинець разом із своїм вітчимом зробили перед судом заяву, що вони зобов'язуються ні в чому не порушувати інтересів потерпілого; у випадку, коли з їхньої вини трапиться будь-яка шкода самому позивачу або його селянам, той матиме право стратити винуватого без суду і відшкодувати збитки з його майна, причому винуватий наперед відмовляється від права просити захисту у свого пана [4, 158]. З точки зору писаного права така угода мала б визнаватися нікчемною, але суд її прийняв і відпустив підсудного.

Життя пом'якшувало суворість закону. Так, наприклад, для панських селян, які вбили шляхтича і поранили його слугу, покаранням була не смертна кара, а сплата головщини і нав'язки [4, 156]. Оскільки мирова угода про заміну страти штрафом була укладена на ім'я панів звинувачених селян, то можемо припустити, що суд призначив більш м'яке покарання за їхнім проханням.

Ще один приклад. Панський слуга вбив мужика, який сам його намагався вбити, влаштувавши на дорозі засідку. Між вбивцею і вдовою потерпілого була укладена угода, за якою вона отримала 12 кіп головщини (тоді як за Статутом сума головщини дорівнювала 25 кіп), крім того, винний зобов'язався виконувати за неї всі повинності на користь її пана протягом 4 років [4, 361].

Проаналізувавши судові акти, І. Новицький дійшов висновку, що на практиці для селян у XVI ст. за малозначущі злочини основним покаранням були майнові покарання у вигляді штрафів, конфіскацій або секвестру рухомого майна, переважно худоби (волів, коней, корів, свиней тощо). Дослідник вказав, що покарання у вигляді конфіскації волів зустрічається в судових актах за «виступок» (без конкретної вказівки на його характер), як нав'язка селянину за рану, як вина пану [1, 83].

За твердженням І. Новицького, смертна кара за злочини у панських судах застосовувалася не часто, особливо, якщо злочин не стосувався безпосередньо самого пана і якщо випадковий характер злочинів дозволяв очікувати правомірної поведінки від злочинця у майбутньому [1, 86–87]. Економічні міркування також сприяли тому, що пани часто самі замінювали смертну кару, яка була передбачена законом, на майнове покарання; траплялися випадки, коли володільці селян вимагали від інших суддів не карати своїх підданих смертю. Князь Іоахим Корецький відмовився від покарання у вигляді страти через підвищення для своїх чотирьох селян, які були ним впіймані у його власному маєтку при підпалі і пограбуванні [5, 443–445]. Шляхтич загрожував розправою копним суддям, якщо вони винесуть його селянину смертний вирок [4, 532].

Знову ж таки еволюція покарань багато в чому залежала від судової практики. Так, доменіальний суд, який існував у Великому князівстві Литовському з середини XV ст., сприймався суспільною правосвідомістю як суд «правильний», законний. Однак необхідною умовою для визнання його рішень законними було дотримання судової процедури. Якщо суддею були порушені процесуальні норми, він сам підлягав покаранню. Звичайно, це стосувалося не самих феодалів, а їхніх урядників, котрі нерідко походили із дрібної шляхти, панських слуг або селян. Коли в 1567 р. урядник панського маєтку звелів повісити злодія, впійманого на місці із краденими речами у руках, то його самого притягнули до суду і звинуватили у тому, що він стратив злодія «без права» [5, 61]. У 1573 р. гродський суд розглядав справу по звинуваченню Михайла Ласка у свавільній розправі із боярином Юхимом, впійманим на злочинстві. «И пан Михаил Ласко отвечал: хто безвинно велел умертвить боярина Евхима, той за него хорошо заплатитъ, а велел я его повесить потому, што он был в то время моим крестьянином...» [6, 31].

Що ж стосується крупних феодалів, то їхнє свавілля по відношенню до представників непривілейованих верств населення, навіть тих, хто безпосередньо не залежав від них, було поширеним явищем. Князь Андрій Курбський, який втік до Великого князівства Литовського з Московської Русі, отримав від Сигізмунда II Августа місто Ковель, якому де-юре було надане магдебурзьке право, отже, Курбський не мав судити і карати ковельських міщан. Однак за нака-

зом Курбського його урядник Іван Калимет вкинув у помийну яму, куди перед тим напустили п'явок, декількох ковельських євреїв, звелівши закрити їхні крамнички і пивниці. Покарання Курбський вмотивував тим, що євреї не віддали борг у 500 злотих якомусь Лавріну Перекрещенцю. Возного, який приїхав розслідувати справу, не було допущено до замку. Калимет вийшов за ворота і відповів: «Хіба пан не вільний карати своїх підданих не тільки тюрмою чи іншим покаранням, а і смертю?» Урядник послався на те, що Курбський — господар маєтку, тож великий князь не може втручатися у його справи. Тільки після того, як євреї відправили депутацію на Люблінський сейм і Сигізмунд II Август особисто наказав Курбському звільнити ув'язнених, князь відпустив євреїв [7, 158–159].

Зростання соціальної нерівності призводило до безкарності для представників привілейованих станів. Княгиня Настася Козечина на питання гродського суду (1568 р.) про безвинне катування нею під час тортур селянина князя Романа Сангушка цинічно відповіла: «Я ево казала змучити, я ж ево и заплачу...» [6, 65]. У 1589 р. копний суд Берестейського повіту розглядав справу зем'янина Костюшка, в якого було вкрадено шухлядку з грошима, документами та іншими цінними речами. Костюшко скликав копу, на яку з'явилися представники всіх сіл судової общини і панських дворів. Не з'явився і не прислав представника лише пан Дмитро Здетовецький. На копі Костюшко пред'явив рукавицю, знайдену на місці злочину. Присутні впізнали рукавицю шляхтича Мочульського, що гостював у Здетовецького. Копники тричі вимагали, щоб Мочульський і Здетовецький з'явилися до суду, на четверту вимогу вони прийшли на копу. Мочульському пред'явили рукавицю і вимагали пояснень. Той не міг пояснити, де він її загубив. Копя зауважила: «Коли вже до рукавици призналсе, то вжо и дело его». Здетовецький відмовився захищати Мочульського або брати його на поруки. Тоді Костюшко почав вимагати, щоб суд, згідно з копним правом, віддав підозрюваного на тортури. Однак копа не наважилася катувати шляхтича. Показові слова, з якими копники звернулися до Костюшка: «Пане Костюшку! Естли бы то был наш брат мужик, теды бы есмо его поймали и на пеньку посадили, а по грошу або по два скинули: ести бы см его не допиталися, мы бы смо его навезли; а тепер домышляйсе ваша милость, а его поймай, а до вряду отвези» [8, 35–42].

Поширеним було покарання, що мало на меті публічно зганьбити злочинця, змусити його відчувати сором. Серед таких покарань найчастіше застосовувалося водіння по селу або по місту злодія із прив'язаними до шиї, одягу краденими речами. Таке покарання, як правило, було додатковим. Двоє господарських людей, Панкович і Петрович, які вкрали у Наркгеловича із комори різні речі, були впіймані на місці злочину і пред'явлені в суд із нав'язаним їм на шиї «лицем»: кожухом, сермягою і шматком товстого полотна [9, 81].

Покарання у вигляді ганьби застосовувалося і до шляхти. Так, судові акти повідомляють, що шляхтичу, який вкрав бджіл, повісили на шию коробку, в яку збирали мед, і лезиво (спеціальну віршовку, яку бортники використовували для підйому на бортне дерево), і у такому вигляді тричі обвели навколо міської

ратуші [5, 169–170]. Таке покарання мало символічне значення (воно адекватне злочину, асоціативно з ним пов'язане, є психологічно виправданим), було своєрідним символічним таліоном, що вказує на його давнє походження. За думкою О. Кістяківського, таке покарання свідчить про низький моральний рівень спільноти, воно було проявом зловтішності, яку відчуває людина до свого ближнього, який зогрішив [10, 6]. Прихильник психологічної теорії права П. Люблінський вказував, що покарання, пов'язане із осоромленням злочинця, має на меті потужний емоційний вплив на суспільство. Відчуваючи злобу проти злочину і злочинця, суспільство відповідно укріплює в собі відштовхуючі імпульси. Злочинець є об'єктом карального впливу не заради нього самого, а заради певного суспільного ефекту. Карався не сам злочинець, каралося його діяння, і кара залежала від особливостей злочину [2, 18].

Покарання починається, власне, вже із вираженої у кримінальному законі волі держави карати злочин. Заходи, яких вживає влада, щоб схопити злочинця, слідство, яке починають вести проти нього, судові засідання, під час якого розглядають його справу, винесення і оголошення вироку — це складові моменти в акті покарання, де виконання вироку є лише заключним пунктом. Сказане було актуальним і для Великого князівства Литовського, оскільки дієвого механізму виконання судового вироку в державі не існувало. В 1533 р. на вимогу вижа стягнути з селян визначену копним судом нав'язку за крадіжку коней, зем'янин Тихно Соби з іронією відповів: «Хто будет пану вашему на людех моих тую десять коп грошей присудил, тые судьи нехай и отправу чинять» [5, 233].

Таким чином, для інституту покарання у Великому князівстві Литовському характерним було станове розмежування при застосуванні покарань та значний вплив норм звичаєвого права при винесенні судових рішень.

Література

1. Повицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV–XVIII веке / И. Повицкий. — К.: Унив. тип., 1876.
2. Люблинский П. О действии наказания // Новые идеи в правоведении / П. Люблинский. — С.Пб., 1914. — Сб. 1: Цели наказания.
3. Археологический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, изданный при Управлении Виленского учебного округа. Т. IV. — Вильна: Печатня А. Сыркина, 1867.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1. — С.Пб., 1846–1848.
5. Архив Юго-Западной России. — К., 1911. — Т. 1. — Ч. VIII; Т. 2. — Ч. IV.
6. Ивашев П. О древних сельских общинах Юго-Западной России / П. Ивашев. — К., 1863.
7. Горский С. Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского / С. Горский. — Казань, 1858.
8. Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссией. Т. VI. — Вильна, 1885.
9. Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссией. Т. XVII. — Вильна, 1890.
10. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства: Часть общая / А. Ф. Кистяковский. — К., 1891.